

האמנות ומשכן הקדושה

בפרשתנו ובפרשה הבאה, 'פקודי', קוראים אנו על בניין המשכן ועשיית כליו. במוקד העשייה מצויה דמות העתידה להיות סמל לחידוש האמנות היהודית עם התחייה הציונית: "וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל רְאוּ קָרָא ה' בְּשֵׁם בְּצַלָּאֵל בֶּן אוּרִי בֶן חוּר... וַיִּמְלֵא אֹתוֹ רוּחַ אֱלֹהִים בְּחֻכְמָה בְּתַבּוּיָנָה וּבְדַעַת וּבְכָל מְלָאכָה..." (שמות, לה, ל-לה). בצלאל היה אכן במשך הדורות, סמל ליחסים שבין יהדות לאמנות.

הדמיון ופרצופיו

אם הספקולציה הפילוסופית היא ההרפתקה הנועזת ביותר של השכל, הרי האמנות היא ביטוי המופלג ביותר של הדמיון, או 'הכח המדמה' בלשון הפילוסופית העברית של ימי הביניים. בין שני כוחות אנושיים אלה, שכל ודמיון, נטוש מאבק בהגות הדורות. במסורת היהודית, תופס הרמב"ם מקום מיוחד במאבק זה. נראה לי שכדי להציג את גישתו כדאי לחלק את פעולות הדמיון לשניים, אותן אכנה להלן: הדימוי והפנטזיה.

הרמב"ם לימד אותנו שהדימוי הכרחי להתפתחות האנושית. הוא מהווה שלב ראשון בסולם ההפשטה, ובלעדיו אין אנו יכולים להמשיך בתהליכי רכישת הידע. הדמיון מקבל את נתוני החושים ומשאיר מהם רשמים, כאילו מצלם תמונות ללא צורך בסרטי צילום. מכאן האפשרויות המופלאות להן אנו מסוגלים. אנו יכולים למשל, לשבת בביתנו, לסגור עיניים ול"טייל" שוב במרחקים בהם שהינו לפני זמן. זוהי ראשיתה של ההפשטה. בתהליכי הלימוד אנו עוברים לרמות גבוהות יותר ויותר של הפשטה. אבל גם אז יכול הדמיון להיות לנו לעזר וסעד. לא לחינם נגזרת המילה 'דמיון' מהשורש 'דמה'. הדמיון מסוגל ליצור 'דימויים', דיאגרמות, ציורים, קריקטורות ומודלים בהם אנו יכולים להשתמש כדי להבין במלוא עומקן את האמיתויות המופשטות שגילינו. לפי הרמב"ם, זאת הייתה הדרך בה הלכו הנביאים. הפילוסופים יצרו שפה טכנית, וממשיכים לפתח אותה ולשנות אותה עד עצם היום הזה. לעומת זאת, ספרי המקרא כתובים בשפה ציורית, בה הדמיון הופך לקולמוס השכל. זהו קולמוס עשיר עד כדי כך שיכולנו ליצור סרט המבוסס על הדימויים בלבד. זאת הייתה דרכו של רבי נחמן מברסלב שכתב כמה סיפורים המבוססים על קריאת פרקי תהלים הראשונים על שפתם הציורית בלבד.

אולם, יש צד נוסף לפעולת הדמיון, ה'פנטזיה'. זהו כושר מופלא ו"פנטסטי", פורה ובונה, אך סכנות רבות כרוכות בו. הפנטזיה מובילה אותנו אל מעבר למציאות, ולפעמים המציאות עלולה לאבד כל בקרה עליה. במבואו לפרקי אבות מתאר זאת הרמב"ם: "ולזה ירכיב זה הכוח [הדמיון] מן עניינים אשר השיגם עניינים שלא השיגם כלל ואי אפשר להשיגם, כמו שידמה האדם ספינת ברזל רצה באויר, ואדם שראשו בשמים ורגליו בארץ,

ובהמה באלף עיניים על דרך משל, והרבה באלו הנמנעות ירכיבם הכוח המדמה וימציאם בדמיון". לא סלחו לו לרמב"ם את בחירתו ב'מטוס' ("ספינת ברזל רצה באוויר") כדוגמה לפראות הבלתי מבוקרת של הדמיון. אבל דוגמה לא מוצלחת אינה סותרת את טענתו. רבי ישראל סלנטר המחולל הגדול של תנועת המוסר, צעד בעקבות הרמב"ם וניסח את האינטואיציה שלו בטענה שהשכל "אסור", קשור, במושכליו. אנו לא יכולים לשנות את המדע באופן שרירותי. הדמיון לעומת זאת, חופשי ביצירותיו. הוא חופשי מדי, וחופש זה מסוכן הוא. חרות ללא גבולות עלולה להשחית.

חרות ללא גבולות? מי שהיה עד לפעולת הדמיון המודרך בסדנאות פסיכולוגיות, נוכח לדעת שמאחורי החופש לכאורה, הדמיון "אסור" בעבותות וכבלים עבים ובלתי גמישים, אף יותר מאשר השכל. יצירות הדמיון אינן כה חופשיות ושרירותיות כפי שהן נראות במבט ראשון. כיצירות המיתולוגיה האלילית, הן משקפות את הרבדים העמוקים של עולמנו הפנימי. הן חשובות מבחינה פסיכולוגית, אך עדיין אין הן מורות לנו דרך למשהו אחר. ואולי, יכול הדמיון להשתחרר ולפרוץ אל מעבר לעולמו הפנימי של האדם, ולהגיע למציאות שמעלינו ולעולמות סודיים וכמוסים הסגורים בפני המדע. זאת הסתכלות רומנטית מדי, אך אולי יש בה קורטוב של אמת. תוך עיבוד דעותיו של ניטצ'ר נדמה לי שניתן לומר שיש שני מודלים לאומנות: הסמים והחלום. אומנים רבים חשבו שהסמים ישחררו את דמיונם. אמנם כן, הסמים עשו זאת על ידי הרס התבונה, והמרת הדמיונות בִּדְמוֹנִים. לא כך החלום. הוא מסוגל לשתף פעולה עם השכל. החלום היא יצירה אומנותית שכל אחד מאתנו מסוגל ליצור, למרות שאין אנו מבינים כיצד אנו עושים זאת. לפעמים, אולי על פי רוב, "וְחִלְמוֹת הַשָּׁוֹא יִדְבְּרוּ" (זכריה י, ב) ואינם אלא עיבוד מקרי של רשמי המציאות החיצונית. לעתים, הם חושפים את העולמות הכמוסים שבתוכנו, ואז הם מהווים מפתח לאנליזה פסיכולוגית. ואולי כפי שחשב הרמב"ם יכול החלום להיות פתח שנפתח לתבונה לעיבוד מופלא של רעיונותיה, או חלון דרכו יכול לפרוץ החזון הנבואי.

אכן, יכול החלום ללמד אותנו רבות על האומנות. יש יצירות שאינן אלא מלאכה, מוצלחת פחות או יותר, כאותן היצירות שגם הן "הַשָּׁוֹא יִדְבְּרוּ" הממלאות יותר ויותר את המוזיאונים, מוצגי הבל שכבר אין באפשרותנו לחוות אותם חוויה אומנותית. האומנות מתעלה כאשר היא מצליחה לנבוע ממעמקי הנפש של היוצר. אך עדיין אין בכך ניצוץ של קדושה. ייתכן ויש אפשרות נוספת. אולי ניתן לשחרר את הדמיון מכבליו ל'אני', ובעקבות שחרור זה יכולה היצירה לפרוץ אל עולמות כמוסים וסודיים, הנעולים בפני השכל. האם יש לדמיון מפתח לעולמות אלו? זאת הייתה דעתם של רבי נחמן מברסלב ושל הראי"ה קוק שהתנגדו לרציונליזם של הרמב"ם, והאמינו שקיימת אומנות אחרת אשר יכולה ללכת אל מעבר לשכל. ייתכן וכך ניתן להבין את דבריו של רב יהודה בשמו של רב (ברכות נה ע"א): "יודע היה בצלאל לצרף אותיות שנבראו בהן שמים וארץ". כפי שראינו נאמר על בצלאל ששרתה עליו "רוח אֱ-לֹהִים בְּחָכְמָה בְּתַבּוּנָה וּבְדַעַת". אולם, מילים אלו, לפי חז"ל, אינן מתארות שליטה בטכניקה של האומנות או חדשנות בסגנון. הן מתייחסות לכך

שיצירותיו של בצלאל מגיעות לסודות היקום עליהם נרמז במשלי (ג, יט-כ): "ה' בְּחִכְמָה
יִסַּד אֶרֶץ כּוֹנֵן שָׁמַיִם בְּתַבּוּנָה, בְּדַעְתּוֹ תְּהוֹמוֹת נִבְקָעוּ".

על פי ההבנה החסידית, מתארים שלושת מושגים אלה – חכמה, תבונה ודעת, לא רק את היצירה הא-להית אלא גם את האנושית. החכמה היא מעין נקודת אור הזורחת לפנינו, היא האינטואיציה המתגלית בתוכנו. החכמה קשורה אל מה שמכונה בקבלה 'כתר'. דימוי מופלא! החכמה נמצאת "כאילו" בראשנו, בתוכנו, הכתר מונח על ראשנו. הכתר מציין את האור המצוי מעבר לתפיסתנו. החכמה מביאה לנו נצנוץ ממנו. התבונה היא האימהות המאפשרת לקבל את הזרע של האינטואיציה, להוסיף לו את הביצית החסרה לו, ולעצב וולד, את היצירה התבונית או האומנותית. הדעת – לפי פרשנות זאת, מתארת את ההרמוניה שבין היוצר ליצירתו. הדעת היא התשובה לשאלה המכרעת: האמנם מתבטאת היצירה באישיותו של החכם והאומן? חז"ל ביטאו את הבעיות בקביעה תקיפה ובוטה: "כל תלמיד חכם שאין בו דעת, נבלה טובה הימנו" (ויקרא רבה, א, טו). סרחון הנבלה אינו מגיע לדרגת הסרחון המוסרי שיוצרים, הרואים בעצמם את מרכז העולם, מסוגלים לחולל ביחסיהם אל האחרים. אכן, פעמים רבות התבטאה האומנות בדרישה לזכויות יתר, בתפיסה שה'בוהמה' אינה אסורה ב'דעת', בכבלי הנורמות הבורגניות הרגילות. איך היה מנסח זאת רבי נחמן מברסלב? היצירה שבויה פעמים רבות מדי בידיו של הסטרא אחרא. רק כאשר החכמה, התבונה והדעת מתאחדות, יכולה היצירה האומנותית, להיות משכן לניצוץ הקדושה, המיועד לה.